

Dragan Klaić¹

Postjugoslovensko izgnanstvo: trenutno stanje

Nije bilo toliko teško postati emigrant, verovatno zbog toga što je to stanje deo mog porodičnog nasleđa. Još od detinjstva znao sam da se nekoliko generacija mojih predaka ukrcao na put ka emigraciji, a oni koji nisu uspeali da pobegnu na vreme uglavnom su izgubili život. Zbog toga sam uspeo da prepoznam trenutak kada je došlo vreme da i ja krenem tim putem, a pošto sam bio veoma svesan posledica odugovlačenja, nisam se dvoumio nijednog trenutka. I nikada se nisam pokajao. Nije lako opisati život u egzilu, jer se to iskustvo razvija samostalno, a opet, kada pokušam da ga opišem i pomirim se sa situacijom, takođe primećujem kako me ono menja.

(1)

Moje iskustvo emigracije u detinjstvu je bilo dvosmisleno. U mnogobrojnim porodičnim pričama koje sam čuo od svoje bake, moji preci su se neprekidno kretali iz jednog dela istočne i centralne Evrope do Zapadne Evrope, Severne i Južne Amerike, Izraela, pa čak i Južne Afrike i Australije. U mom sećanju oni nisu bili drugačiji od davnih predaka seljenih u Egipat, Vavilon i širom Bliskog Istoka u pričama iz Starog testamenta, koje sam takođe slušao od bake. U većini tih priča emigracija nije predstavljala ni kletvu ni patnju, a naročito ne tragediju, već način da se pobegne od velike i neposredne opasnosti. Sposobnost pojedinaca i celih porodica da prekinu vezu sa sopstvenim korenima i, kao što se to dogodilo, započnu nov život u promenjenim okolnostima, iznova je nagrađivana. Emigracija jeste spas, bila je poruka svih ovih priča, to je poduhvat koji se mogao uspešno izvesti. Toliko o mom porodičnom “scenariju”, kako bi ga neki psiholozi nazvali.

Imao sam i praktično iskustvo emigriranja u detinjstvu, baš suprotno narativnom šablonu bakinih priča, daleko problematičnije i uznemiravajuće: sredinom pedesetih godina dvadesetog veka, poslednja generacija ruskih emigranata i dalje se zadržala u mom rodnom gradu na Dunavu, u ravninama Vojvodine.

Došli su u Jugoslaviju nakon Oktobarske revolucije i tamo stvorili veliku zajednicu, jer su bili velikodušno prihvaćeni i ponuđena im je značajna pomoć. Potom su se neki od njih odselili u

¹ Dragan Klaić je predavao Istoriju svetske drame i pozorišta na Fakultetu dramskih umetnosti od 1978. do 1991. godine. Iz „samoizgnanstva“ došao je prvi put 1997 godine i održao studentima seminar o evropskim integrativnim procesima u kulturi. Od 2002. godine Dragan Klaić je gost-profesor UNESKO katedre kulturnog menadžmenta Univerziteta umetnosti u Beogradu. Ovaj tekst prvi put je objavljen 1997. godine u publikaciji: *The Time is Out of Joint. Perceptions of Europe*. Guliver. Felix Meritis Papers 8, Amsterdam, a zatim je publikovan i u knjizi *Vježbanje egzila, Antibarbarus*, Zagreb, prevod Zdravko Židovec 2006. godine. Sad se prvi put pojavljuje na srpskom jeziku.

Zapadnu Evropu, a neki od tih koji su ostali nisu se na žalost propisno ponašali za vreme nemačke okupacije, pa su nakon rata platili za to. Drugi su postali uzgredne marginalne žrtve rasprave između Tita i Staljina 1948 godine. U mom detinjstvu, većina njih već je bila asimilovana, a oni koji su još uvek bili prepoznatljivi kao Rusi, uglavnom su bili stari, siromašni i tužni, umorni od raznih preokreta u sudbini emigranata, i vidno razočarani. U mladom socijalističkom društvu, tada još uvek uverenom u sopstvenu svetlu budućnost, ovaj stav je smatran anomijom, otuđenim, asocijalnim ponašanjem... Bio sam zadivljen načinom na koji su stari Rusi pričali srpskohrvatski, sa mekšim izgovorom i ubačenim ruskim rečima. Za mene su predstavljali ljude sa strane, koji se ne uklapaju u postojeće okruženje, oličavajući neprilagođenog, zabrinutog "Drugog". Najjasnije se sećam žene iz našeg komšiluka, koju bi danas proglasili klošarkom, iako je zapravo skupljala kartonske kutije i nosila ih okolo uvezane konopcem. Ne znam šta je radila sa njima. Uvek je imala neki egzotični turban na glavi. Kružile su glasine da je imala mnogo mačaka u kući, na veliku žalost njenih komšija, i da je nekada davno bila vrlo bogata, jer bi nekoliko puta godišnje išla u lokalnu banku da traži pare, upustila se u žustru raspravu kada bi je pitali za neki dokaz o prihodima i na kraju odbili. Posmatranjem ovih starih Rusa emigracija je postala sinonim za nešto bolno, degradirajuće i teško podnošljivo.

Kasnije, kao adolescent i nakon toga, nastavio sam da proučavam rusku emigraciju, čitajući autore koji su se bavili tom temom, njihova književna dela i sećanja, studije i istorijske skice o emigrantima, njihovoj intelektualnoj sferi života i umetničkim postignućima. Berlin i Pariz, kao glavne tačke ruskog života u emigraciji, sa svojim kafićima, kabareima, časopisima, izdavačima - nudeći im potencijal da ponovo uspostave intelektualnu i umetničku scenu nakon što su ostali bez sopstvenih korena – bili su fascinantni gradovi za mene. Emigracija je ponovo postala izazov za preporod. Oni koji su je prihvatili kao takvu uspeali su da prežive, pa čak i postanu uspešni (Nabokov), a oni koji su se prepuštali nostalgiji i vratili, napravili su ozbiljnu grešku (Mirski, Cvetajeva).

(2)

Dok sam bio student u Beogradu sedamdesetih godina, počeo sam opširno da čitam i o nemačkoj anti-fašističkoj emigraciji tridesetih godina dvadesetog veka, skorijem egzodusu koji je, kako izgleda, imao mnogo dramatičnije posledice. Priče o izolaciji, razočarenju, ponižavanju i patnji, kao na primer o Brehtovom izgnanstvu iz Francuske u Skandinaviju i iz Kalifornije kroz Sovjetski Savez i nazad u Berlin kroz Švajcarsku, o Rajnhartovoj nesposobnosti da razume mehanizam američkog šoubiznisa, ili Tolerovom očajanju koje se završilo samoubistvom u jeftinom njujorškom hotelu, o Horvatovoj apsurdnoj smrti u letnjoj oluji na Jelisejskim poljima i nemačkom getu u Holivudu, kao i mnogim drugim, mogao sam da suprotstavim Cukmajerov jedinstven izbor da postane farmer u Novoj Engleskoj, uzgajajući krompir i piliće, umesto da se muva oko holivudskih bazena tražeći posao scenariste. Kao farmer mogao je da preživi emigraciju na dostojanstven i pristojan način i da se, pošto je očuvao kreativnost, vrati u Nemačku 1945. godine, sa prvom novom dramom izvedenom posle "nulte godine" – *Des Teufels General* (*Đavolov general*).

Ima samo nekoliko tako pozitivnih priča anti-fašista koji su panično pobjegli iz Nemačke. Posebno tragičan deo priče čine emigranti koji su dospeli na sigurno tle Austrije, Holandije i Francuske, da bi ponovo postali ugroženi i praćeni od strane Hitlerove vojske koja je napredovala. Kao nemački emigranti, bilo da su Jevreji ili ne, imali su više neprilika od lokalne jevrejske populacije. Bili su iscrpljeni, iznureni i bez nade, što svedoči Benjaminovo samoubistvo na španskoj granici. Pozorišni umetnici su loše prošli. Zatočenici sopstvenog jezika, u početku su našli povoljne okolnosti u Austriji ali nakon *Anšlusa* šanse za napredak postajale su sve manje. Pozorišni egzil u Cirihu predstavljao je jednu, a Piscatorova sposobnost da sebi obezbedi učiteljski posao u Njujorku drugu mogućnost. Pokušaji da se oforme grupe emigranata u Sovjetskom savezu ili Parizu nisu daleko dogurali. Samo su profesori i istraživači koji su uspeli da dođu u Ameriku našli zahvalno okrilje na američkim univerzitetima i imali čak priliku da doprinesu značajnim izmenama ovih institucija visokog obrazovanja.

Kada sam otišao na postdiplomske studije na Jejl univerzitet 1973. godine, od nemačkih emigranata koji su nekada tamo predavali, poput Broha, ostali su samo duhovi. No, istoriju pozorišta predavao mi je A.M. Negler, koji je bio nekadašnji student Maksa Hermana u Berlinu i kasnije bečki kritičar koji je nakon *Anšlusa* emigrirao sa ženom Jevrejkom i dobio posao na Jejlu, u vreme kada je jedan drugi iseljenik Alardajs Nikol odlučio da se vrati u Englesku na početku Drugog svetskog rata. U toku sledećih trideset i više godina, Negler je postavio istoriju pozorišta kao samostalnu akademsku disciplinu u Sjedinjenim Državama, a njegovi bivši student predavali su je na mnogim koledžima i univerzitetima, koristeći njegov materijal i pristup. Negler je čeznuo za Evropom, za Bečom i za bogatim repertoarima nemačkih pozorišta i tamo se vraćao svakog leta. Jednom mi je rekao u poverenju da je verovatno napravio životnu grešku jer nije prihvatio položaj profesora koji su mu ponudili na jednom od glavnih nemačkih univerziteta šezdesetih godina.

Shvatili smo da delimo isto nasleđe, jer smo bili iz Centralne Evrope sa zajedničkim austrougarskim pedigreeom, među Amerikancima čije je poimanje pozorišta izgrađeno prema ili čak protiv Brodvejskog modela. Brodvej nije bio vezan za naše probleme, mi smo imali drugačiju istoriju i ideju o pozorištu, i to je stvorilo posebnu sponu među nama, uprkos Neglerovoj starinskoj rezervisanosti.

U odseku za slavistiku na Jejlu, gde sam predavao honorarno, profesori su prevashodno bili Jevreji koji su preživeli logor i, umesto da se vrata u Poljsku, došli u Sjedinjene Države, gde su na američkim univerzitetima došli u kontakt sa Poljacima, Rusima i Ukrajincima, od kojih su neki, kako se ispostavilo, sarađivali sa nacistima za vreme okupacije. Bivši zatvorenici iz koncentracionih logora predavali su književnost, istoriju književnosti i teoriju ili lingvistiku, dok su njihovi bivši progonitelji bili zauzeti učenjem jezika u sklonišcima.

Ta dva sveta držala su se po strani što je više moguće. Tu se našao i Rene Velek, iseljenik iz Češke i poznati književnik u penziji, koji je nosio ogromnu torbu sa knjigama u biblioteku Sterling i nazad svakog dana; italijanski intelektualac koji je bez napora mogao da se prebaci sa

ruskog na slovenački, srpskohrvatski, bugarski i tako dalje; poljski stručnjak za akcentologiju južnoslovenskih jezika; češki profesor komparativne književnosti; kao i mnogobrojni postdiplomci iz Čehoslovačke, Poljske i naročito Sovjetskog Saveza, uglavnom Jevreji emigranti, sa kojima sam se raspravljao o vrlinama kapitalizma i socijalizma, mučeći se da napravim oštru razliku između socijalizma sovjetskog stila u njihovom iskustvu i svog jugoslovenskog samoupravljačkog socijalizma, u čiji sam oslobodilački potencijal tada još uvek verovao. Oni su se osećali kao novi emigranti i uvek su želeli da pričaju o lošim stvarima u svojim bivšim državama, kao da su se osećali krivim zbog odlaska i morali da ga opravdaju.

Tada nisam bio emigrant, već samo postdiplomac, privremeno u inostranstvu, siguran da ću se vratiti kući po završetku studija, i malo zabrinut jer sam znao da ću odmah kada se budem vratio morati da služim vojsku u Jugoslaviji, što se moglo odlagati samo do dvadeset sedme godine. Ipak, imao sam poverenja u državu i društvo kojem sam se vraćao, bio sam prilično nostalgican u to doba, te mi je bila potpuno strana ideja da se ne vratim, već da ostanem u Americi, što mi je naivno predložilo mnogo poznanika Amerikanaca u to vreme.

(3)

Tako sam se i vratio, prvo da odslužim vojsku a onda i da predajem na univerzitetu, i skoro četrnaest godina nakon toga, i sam sam postao emigrant, stigavši na bečki aerodrom devetog novembra 1991. godine, na godišnjicu rušenja berlinskog zida, i pogroma u Kristalnoj noći. Do tada sam bio Jugosloven i taj identitet mi je sasvim odgovarao, zasigurno eklektičan i izmešan, ali i ohrabrujući i bogat u svojoj raznolikosti. Označavao je sposobnost da se pomešaju različite tradicije mojih predaka koji su došli iz Poljske, Ukrajine, Transilvanije i Mađarske sa tradicijama raznih naroda Balkana. Dalje, podrazumevao je jedan otvoren stav, interesovanje, mobilnost i volju da se ova raznolikost podeli sa drugima i da se istraži kao prednost, a ne kao pretnja ili barijera. Za moju generaciju, rođenu nakon zločina u Drugom svetskom ratu, ovakvo poimanje jugoslovenskog identiteta bilo je sasvim normalno, uobičajeno, nešto što je do devedesetih bilo teško uopšte dovesti u pitanje. Štaviše, one koji su insistirali na nacionalnim razlikama i pokušali da istaknu značaj granica ili ugroženih nacionalnih vrednosti smatrali smo patetičnim, sentimentalnim pojedincima, nekom vrstom anahronog ostatka predjugoslovenske ere nacionalističke sebičnosti.

Vremena su se promenila i nacionalna specifičnost je postala važnije pitanje, kao i decentralizacija jednopartijskog sistema koji je pretvorio jugoslovenske pokrajine u birokratske feude. A ta birokratija nastojala je da da legitimitet svom oslabelom monopolu moći šurujući sa lokalnim nacionalistima, iako ih je javno napadala. Nacionalne vrednosti i posebne odlike, nacionalna istorija, jezik, kultura i književnost postale su privilegovane, gotovo sveti domen. Pozicija Jugoslovena kao mobilnog, radoznalog duha, odvojenog od bilo kakvog nacionalističkog programa, istorije i istorijskih oznaka identiteta (nacija, religija, jezik) polako je

postala sve manje i manje održiva, a na kraju i nemoguća. Manipulacija komunističkih službenika koji nisu želeli da siđu s vlasti i njihov delimični poraz (osim u Srbiji i Crnoj Gori gde su ostali na vlasti jer su preoteli program nacionalistima) na prvim višepartijskim izborima 1990. godine doveli su na vlast nove nacionalistički nastrojene elite. Uzajamna eskalacija nepomirljivih tvrdnji i revanšizam starih i novih elita, jednako autoritaran i rigidan, tvrdoglavo insistiranje na sopstvenim pravima i žalbama, stvorili su uslove za rat koji je počeo godinu dana kasnije.

Nakon što je počeo rat u Sloveniji u junu 1991 (ili se to zapravo dogodilo u prethodnim mesecima i bilo izazvano sve češćim okršajima između Srba i Hrvata u Hrvatskoj?), Jugoslavija je ubrzo prestala da bude federalna država. Završen je *jugoslovenski istorijski projekat* napravljen u devetnaestom veku - njegova ideologija je iscrpljena, ali je sa njom odbačen i taj način života i razmišljanja, pa jugoslovenski identitet više nije bio moguća opcija. To je bio trenutak kada sam osetio da moram da emigriram. Pošto nisam mogao da ostanem Jugosloven, niti da ponovo pronađem sebe kao Srbina, Hrvata ili bilo koga drugog, namerno sam se pridružio masi evropskih i neevropskih iseljenika sa nesigurnim, skrpljenim identitetima. Danas odbijam da me nazivaju bivši Jugosloven, jer bi to podrazumevalo da je još uvek moguće biti Jugosloven, a ja umesto toga biram da to ne budem. Kada me pitaju šta sam po nacionalnosti, obično kažem da sam postjugosloven, oznaka koja mi više pristaje, čini mi se, jer živimo u periodu moderne istorije nakon hladnog rata i oblikujemo naše misli na postmoderan način, preispitujući sopstvene vrednosti u ovim promenljivim postideološkim vremenima. Oznaka *post factum* implicira nesigurnost, otvorenost i prolaznost mog trenutnog statusa, dok u isto vreme asocira na određen osećaj bola zbog definitivnog gubitka jednog sveta, izbrisanog u krvavom haosu koji je preplavio moju domovinu.

(4)

Biti emigrant, izgnanik ili iseljenik (ako se uzme u obzir stanje uma a ne status, ovi pojmovi imaju manje više isto značenje), podrazumeva raskol, stalnu podvojenost između ovde i tamo, rata i mira, prošlosti i sadašnjosti, prilagođavanja novim okolnostima i žala za onim što je izgubljeno.

Fizički ja sam “ovde”, bez ikakve želje da budem “tamo”, ali naravno uši su mi načuljene za sve što se “tamo” odvija, kao da živim dvostruki život, između novih iskustava izabrane sredine i mirnog protoka medijskih informacija o razvoju događaja u mojoj bivšoj zemlji. Živim u miru, dok ljudi tamo žive na ivici rata ili su uhvaćeni u vrtlogu sukoba. Svako može da razume svakodnevnu dinamiku mira. Mi to pretpostavljamo, to se podrazumeva, to je ono što smatramo normalnim. Dinamika rata, raspaljivanje zverstava i nekontrolisani rast zločina, lažno i stvarno primirje, brzo zamenjeno novim varnicama, kako se sve dogodilo, kako se još uvek događa (iako je do sada najgore verovatno prošlo – ljudi ne ginu svakodnevno i sistematski kao pre samo

godinu dana), to je nešto što se mnogo teže može shvatiti a neuspešni pokušaji shvatanja deo su svakodnevnog života imigranata.

Mogu beskonačno da analiziram faktore koji su uticali na događaje koji su prethodili ratu i koji su učinili da rat izgleda kao neizbežna posledica dugotrajnih konflikata i kontradikcija. No, način kako se rat razvijao ne mogu potpuno da razumem i verovatno ne bih, čak i da sam ostao u blizini ili u središtu zbivanja. No, tada bi moja interpretacija verovatno bila pristrasna i obojena činjenicom da sam to lično iskusio. Sigurno ne postoji nedostatak informacija, imam celokupniju sliku o događaju nego što bih imao da sam ostao tamo, ali ništa od toga ne pomaže, ništa ne doprinosi razumevanju. Rat ostaje prilično neshvatljiv zbog svojih brutalnih aspekata, masovnog terora, lavine mržnje i paranoičnog zaziranja. Nemoguće je prihvatiti rat kao neophodan i neizbežan, nije moguće razumeti ga kao logičan sled događaja, kao odnos između interesa i rezultata. A opet, pripisati ga istorijskom ludilu ili shvatiti kao posledicu ljudske nemaštine bilo bi suviše banalno, a sa druge strane, naravno, nije moguće pokleknuti usled ove nerazumljivosti. Znam da ću provesti ostatak života, kao i verovatno toliko drugih ljudi, pitajući se zašto i kako se to dogodilo. Traženje ovih odgovora zahteva preispitivanje glavnog uzroka mog izgnanstva.

Ono što znam zasigurno je, pak, da ova mržnja, koja uništava i onesposobljava i koja razara zemlju, nije nikakvo prastaro osećanje koje su oživele i ojačale određene okolnosti, već sveža, novonastala mržnja, koja se sistematski gomilala tokom godina, a negativni aspekti istorije namerno iskorišćeni kao argument, izgovor ili dokaz. Složeni psihološki konstrukt preplavio je većinu bivše Jugoslavije, navodeći široke mase ljudi na apsurdno verovanje da treba prevashodno da se odrede po svojoj etničkoj pripadnosti, iako su ustvari razlike između Srba, Hrvata i Muslimana apsolutno neprimetne, bilo fizički, bilo u ponašanju, običajima i jeziku. Etnička pripadnost proglašena je sudbinom, što znači da je svaki izbor već unapred predodređen, a da je svaki narod unapred opremljen bogatim rasponom osobina i mogućnosti. Toliko ljudi postalo je ubeđeno da su oni koji nisu iste etničke pripadnosti neprijatelji i da samo potpuno utapanje u etničku zajednicu može da im garantuje opstanak. Obrazovani ljudi, intelektualci, profesori i istraživači, postepeno su počeli da veruju u ovaj društveni konstrukt, ili se bar ponašali i mislili kao da veruju. Poruka je usvojena, postala je osnovna pretpostavka, nešto kao temelj na kome se zasniva njihov pogled na svet i kontroliše sve njihove misli i dela.

Postavši emigrant, zadržao sam slobodu izbora, privilegiju da imam više identiteta, pravo da se stalno nanovo određujem, koliko god to bolno bilo. Budući da sam pobjegao odatle, i stanujem ovde a ne tamo, izbegao sam taj pritisak koji je ljude redukovao na etnicitet. Samo nekolicina mojih prijatelja i kolega koji još uvek žive na prostorima bivše Jugoslavije imali su istu sreću. Tamo su postali ugrožena manjina, sekta, zajednica uplašanih i progonjenih disidenata koje su nacionalistički nastrojene histerične mase pogrdno nazivale Jugonostalgijarima ili Jugozombijima. Mi koji smo emigrirali jednostavno smo postali postjugosloveni, bili mi nostalgijni ili ne. Živeći ovde, van svega toga, postali smo svesni koliko je beskorisno bilo kakvo osećanje nostalgije. "Da li si ikada pomislio da se vratiš?", često me pitaju dobronamerne neznalice. Obično odgovorim "Čemu da se vratim?". Mesto odakle dolazim više ne postoji. Ne

samo kao država, Vlada, teritorija, već pre svega kao društvena i kulturna atmosfera, stanje uma, životni stil, mentalitet. Prema tome, nemam čemu da se vratim, mogu samo da idem negde drugde, a ne nazad. Nema više Jugoslavije i sigurno je neće ni biti za našeg života. Srušila se kao san, kao ideologija, a onda i kao država i politički sistem, a na kraju i ekonomija, i sada je kao društvo otišla u paramparčad. Nakon više od pet godina rata i godinu dana mira, teško da je ostalo bilo šta što se može raspoznati, a nacionalistička homogenizacija, šovinistička mešavina arogantnosti i samosažaljenja ostaju dugotrajna šteta koja nas je najviše osakatila.

(5)

Postjugoslovenska dijaspora je velika, podeljena i rasuta zajednica. Oni koji su svojevolejno otišli davno pre rata, zbog političkih, ekonomskih ili samo profesionalnih razloga, u zavidnoj su poziciji u odnosu na kasnije emigrante, jer su imali vremena da se izgrade pravno, društveno i profesionalno, i da oslabe veze sa starom državom malo pre nego što su ih sve izgubili. Veliki broj mojih prijatelja i kolega, naučnika, intelektualaca i umetnika, napustilo je zemlju pre ili kasnije u svojim tridesetim, četrdesetim godinama, po sopstvenom izboru, tragajući za multikulturnim kontekstom čiji smo deo nekada u Jugoslaviji svi bili i koji nam je oduzet 1991. godine. Mogli smo da računamo na sopstvene veštine i međunarodni ugled i veze koje smo ostvarili. Mnogi od nas su i ranije imali priliku da provere da li su sposobni da žive u inostranstvu, pa je odluka o trajnom preseljenju predstavljala manju pretnju nego da ostanemo zatvoreni u nekoj od novoformiranih nacionalnih država, okruženi histeričnim šovinizmom i *Blut und Boden* kulturom.

Potom je tu i talas studenata, a među njima i mnogih od mojih studenata, koji su pobjegli da bi izbegli regrutaciju na početku rata. Oni su morali da nađu način da prežive u inostranstvu bez prihoda i poznanstava, čak pre nego što su imali priliku da dobiju diplome, zasluže ugled i izgrade međunarodnu mrežu kontakata. Oni i njihovi partneri čine posebno ranjiv deo postjugoslovenske zajednice imigranata, no takođe i vrlo vitalan, snalažljiv i energičan deo. Tu su i deca iz mešovitih brakova (koji su se često raspadali) i ljudi sa "pogrešnim" prebivalištem (Srbi iz Hrvatske, Hrvati iz Srbije), manjine koje su bile diskriminisane ili se osećale ugroženim (Mađari iz Vojvodine, Muslimani iz Sandžaka, i naročito Albanci sa Kosova).

Na kraju, tu su i izbeglice iz ratom zahvaćenih područja, prvo iz Hrvatske, a onda i Bosne i Hercegovine, ljudi koji su prošli kroz pakao, izgubili toliko toga i propatili, i za početak traže sigurnost, čvrsto tle koje će im pomoći da prevaziđu traume, da ulože emotivnu energiju u oplakivanje i potom pokušaju da preispitaju sopstvene živote.

Sve zajedno, radi se o nekoliko miliona ljudi, rasutih u brojnim državama na svim kontinentima. Lično poznajem nekoliko desetina, možda i stotina ljudi iz ove grupacije. I još uvek sam zapanjen brzinom i lakoćom kojom se ostvaruju kontakti u okviru ove nevidljive mreže, koliko brzo i često čujemo jedni o drugima, dobijamo vesti, čak i stvaramo i nalazimo priliku da se sretnemo ili popričamo. Postoji ta virtuelna imigracija (koja odgovara virtuelnoj stvarnosti)

pulsirajućih ljudi, koji još uvek uspevaju da putuju sa starim jugoslovenskim pasošem, najbizarnijim dokumentom, koji brzo rađa sumnje, ili sa pasošima neke naredne države ili neke vrste privremenih putnih isprava; koji komuniciraju poštom, telefonom, faksevima i elektronskom poštom, razmenjuju novosti jedni o drugima i o razvoju događaja u bivšoj Jugoslaviji. Štaviše, pišu članke, drame, eseje i poeziju, čitave romane, izdaju ih na raznim jezicima, prisustvuju konferencijama, sviraju, pa čak i stvaraju pozorišna dela i organizuju izložbe.

Ono što je svima njima zajedničko su uglavnom stvari iz prošlosti, ponešto i iz sadašnjosti, kao i potreba da preispitaju i rekonstruišu budućnost. Proživljavanje prošlosti je neophodno i neizbežno u procesu tugovanja i odvajanja od onoga što više ne postoji. No, kao i svi emigrant pre nas, i mi rizikujemo da ostanemo zatočnici prošlosti, idealizujući je, izvrcujući i ulepšavajući je, jer je to nešto definitivno nestalo ili da započinjemo besmislene rasprave o različitim interpretacijama prošlosti. Suočavanje se sa praktičnim aspektima sadašnjosti i usavršavanje tehnike za preživljavanje na svim nivoima, od sasvim banalnih do metafizičkih, takođe je neophodno i oduzima veliku količinu energije. Ali naš najvažniji zadatak je da se okrenemo budućnosti i da zamislimo prihvatljive budućnosti, pojedinačne i kolektivne, za nas u egzilu, i za one koji još uvek žive na prostorima bivše Jugoslavije. To je okvir i preduslov za našu potpunu emancipaciju.

(6)

Pesimistične procene i nestrpljiva očekivanja mutile su moje ideje o budućnosti čak i ranije, a sada imaju još jači uticaj jer su se u međuvremenu potvrdili. Postavši emigrant, otkrio sam nove dimenzije sopstvene ranjivosti, prebrojao rizike da ponovo budem zahvaćen, ali ovog puta mnogo direktnije, katastrofom koju sam već iskusio i uspeo za dlaku da izbegnem. Pravi osećaj napuštanja svega što sam imao, kao i to što sam ostao bez većine intelektualnih, društvenih i akademskih obeležja, bez mreže društvenih odnosa, imovine, stvari koje sam uzimao zdravo za gotovo jer su bile prisutne svakodnevno (ili bar često) – to je osećaj lišavanja, osiromašenja, gubitka za kojim se žali ali koji na kraju treba prevazići i bar delimično nadoknaditi, dok na kraju ne postane manje svež u sećanju, a emotivno uspomena kojom je lakše upravljati.

Ideja da sve što smo izgubili moramo ponovo da steknemo i izgradimo ponekad suviše opterećuje. Moramo se zapitati da li imamo dovoljno energije ili vremena, da li još uvek postoji razlog, smisao čitavog tog napora? Čak iako postoji, ishod neće biti isti. Tako nastojanje da nastavimo, da proširimo sebe, takođe predstavlja napor da iznova izgradimo sebe. Tu je osećaj usamljenosti, ili pre neka distanca. Emigrant je po definiciji autsajder, posmatrač više nego igrač, neko ko ima višak iskustva koji njegovo okruženje ne može da razume, osim ako su i sami emigranti. Naravno, često tako i biva. Ne baš iz iste države, ali to nije važno. Emigranti iz različitih zemalja i sa različitim životnim pričama razumeju jedni druge, treba im samo nešto retoričkih skraćenica, ne moraju do kraja ni izgovarati misli da bi se međusobno razumeli.

Sa druge strane, postati emigrant može da bude i oslobađajuće iskustvo; bar u mom slučaju je bilo tako u jednoj meri, spletom srećnih okolnosti. Prilika da započnem nov život u novoj zemlji i novom gradu, da upoznam novu kulturu, da pokušam da usavršim nov jezik, i da ga upotrebim u praktične svrhe, da se upustim u posao drugačiji od moje stare pozicije na fakultetu, da istražim posebne odlike drugačijeg pozorišnog sistema i pozorišne estetike koja preovladava u Holandiji, sve su to bili podsticajni, osvežavajući i osnažujući elementi mog emigrantskog života. Jednostavno iskustvo selidbe sa ženom i ćerkom u potpuno prazan stan, sa samo nekoliko torbi, i nakon petnaest godina zajedničkog života, stvaranje domaćinstva ni iz čega, bilo je čak i oslobađajuće. Istina, mnoge moje knjige su mi kasnije poslate iz Beograda, uz nekoliko predmeta umetničke vrednosti ili onih za koje sam bio emotivno vezan, i to nam je malo pomoglo da se osetimo "kao kod kuće". Nametnuti gubitak materijalnih dobara takođe je predstavljao korisno oslobađanje.

Iako moje viđenje budućnosti ostaje mračno, ipak je fleksibilnije i šire. Pre no što sam napustio Beograd, prepostavio sam da će moja budućnost biti vezana za predavanja na fakultetu, jer to je nešto u čemu sam jako uživao, a da će sve druge aktivnosti i profesionalnih angažmana biti samo neka vrsta dopune predavanjima i istraživanjima vezanim za posao na fakultetu. Koliko god da mi nedostaju student i rad sa njima, i koliko god da se žalim na nedostatak vremena da istražujem i pišem (naročito pišem, jer sam ranije mnogo više pisao nego danas), moram da shvatim da nakon što sam jednom izdvojen iz ovog profesionalnog okvira, treba da gledam na budućnost kao na skup mnogo širih prilika i mogućnosti za stručno usavršavanje, uključujući i povratak na neke od univerzitetskih pozicija, ovde ili negde drugde, možda jednog dana.

Emigrantima ne manjka slavnih prethodnika i impresivnih uzora, i to je ohrabrujuće i utešno, malo rastera usamljenost i učini bol manje jedinstvenim, čak iako ostaje sasvim ličan. Iskustvo svake osobe je jedinstveno, a ipak u isto vreme reprezentativno. Svaki emigrant, gde god da je, ima širok spektar kontakata među drugim emigrantima, iz drugih zemalja i u drugačijoj situaciji, grupu ljudi koju treba proučiti, učiti od nje i deliti sa njom. Kako je broj emigranata, iseljenika, azilanata, izbeglica, izgnanika i raseljenih lica u stalnom porastu, svaka od ovih ličnih priča povezuje se sa ostalima u ovom izobilju kolektivnih iskustava koja je prava slika našeg vremena i koja pokriva sve pojedinačne istorijske događaje koji su ubrzali odlazak svake osobe. Naše trenutno stanje asocira na istorijski fenomen i u isto vreme isijava budućnost Evrope i celog sveta. Pitam se šta će naša deca napraviti od toga.

Prevela s engleskog: Milica Šešić